

Balázs Eszter

A NEMZETKÖZI INTEGRÁLÓDÁS MÓDJAI A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK TERÜLETÉN A RENDSZERVÁLTÁS ÓTA

BEVEZETÉS

A magyar társadalomtudományok rendszerváltás utáni történetének fontos szempontja, hogy a tudományoknak hogyan sikerült 1989 óta bekapcsolódnuk az intenzíven egységesülő nemzetközi tudományosságba. Jóllehet a társadalomtudományokkal foglalkozók nagy többsége rendelkezik szubjektív benyomással, illetve önálló tapasztalattal a témakörrel kapcsolatban, ezek szétszórtsága miatt a sokféle tudományág intézményi, illetve személyeken keresztül történő integrációjáról nehéz általánosságban állást foglalni. A legtöbbben személyes tapasztalatuk alapján a kapcsolatok nyugati orientációjának megerősödését hangsúlyozzák. Mindamelllett, hogy ez utóbbit vitathatatlanul a demokratikus rendszer kiépülésének köszönhetjük, az sem mellékes, hogy a nyugati kapcsolatok nemcsak az információk szabad áramlása miatt váltak meghatározóvá, hanem a tudományos életet tápláló pénzforrások keresésének szükségessége miatt is. A kapcsolatok topográfiájának módosulása mellett legalább ilyen fontos hozadék, hogy demokratikusabbá vált a kapcsolatok kiépítésében való részvétel. Az új külföldi ösztöndíj-lehetőségek révén ugyanis a rendszerváltás előtt a nemzetközi tudományos érintkezés tekintetében súlyos hátrányt szenvedő egyetemistáknak, valamint a pályakezdő, tudományos eredményeket még alig felmutatni képes fiatal tudósoknak is nagy számban lett esélyük a nemzetközi tudományosságba való bekapcsolódásra. A rendszerváltást követő nemzetközi integráció e két legfontosabb elemének – a kapcsolatok demokratizálódásának és topográfiai módosulásának – bemutatásához jó kiindulópontul szolgálhat a szocialista időszak alatti integrációs mozgástér áttekintése.

RÖVID PILLANTÁS A MÚLTRA: A MAGYAR TUDOMÁNYOSSÁG NEMZETKÖZI INTEGRÁCIÓJÁNAK MOZGÁSTERE AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS IDEJÉN¹

A TUDOMÁNYIRÁNYÍTÁS KIÉPÍTÉSE ÉS MŰKÖDTETÉSE A KOMMUNISTA MAGYARORSZÁGON

A kommunista hatalomátvételtől a rendszerváltásig a hazai tudományirányítás – s így annak egyik legkényesebb területe, a hazai tudományosság nemzetközi kapcsolatrendszerének kiépítése és működtetése – nem nélkülözhetette az állampárt politikai szempontjait.² A nemzetközi kapcsolatok koordinációja és ellenőrzése céljából már 1949-ben felállították – a Külügyminisztérium felügyelete

¹ Forrás: Vas-Zoltán 1986. Az itt felhasznált fejezetek: A nemzetközi tudományos-műszaki kapcsolatok irányítása, intézmények kialakítása (554–578); Nemzetközi tudományos-műszaki kapcsolataink irányelvei főbb relációk szerint (579–590); A nemzetközi tudományos-műszaki együttműködés formái és típusai (590–609).

² Ez 1986-ból visszaneve a kor bükkfanyelvén körülbelül így hangzott: „(...) a nemzetközi tudományos-műszaki együttműködést biztosító intézményi rendszer és ennek irányítási rendszere történelmi módon, a hazai fejlődés és a nemzetközi politikai viszonyok hatása alatt fejlődött ki.” Vas-Zoltán 1986, 555.

alá helyezve – a Kultúrkapcsolatok Intézetét (4069/1949/118 sz. korm. rend.). Az említett intézet, melynek 10-15 főnyi elnökségét a külügyminiszter jelölte ki, véleményező, tanácsadó – azaz ellenőrző – jogkörrel rendelkezett, miközben az MTA-ra mint országos hatáskörű szervre hárult a javaslattevés, a jóváhagyott kapcsolatok tényleges ápolása, illetve a magyarországi kutatások eredményeinek idegen nyelvű közlése.

Az 1956-os forradalom a tudományirányítás ezen szintjén is némi erjedést eredményezett: a Kultúrkapcsolatok Intézetének felügyelete a Külügyminisztérium fennhatósága alól átkerült a Művelődésügyi Minisztérium fennhatósága alá (1045/1957. /IV. 25./ sz. korm. hat.), jelezve a tudományos és kulturális szempontok erősödését a politikai szempontok változatlan fontossága mellett. 1962-től a tudományos kutatások intézményi rendszere is bővült; az országos irányító szervek mellett (pl. MTA) létrejött az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság. 1962-ben újraszabályozták a Kultúrkapcsolatok Intézetének jogkörét is (1016/1962. /VI. 30./ sz. korm. hat.), amely ezzel a minisztertanács közvetlen irányítása alá került, és elnevezése Kulturális Kapcsolatok Intézetére (KKI) változott. Az intézet elnökének vezetésével a minisztertanács által létesített ügyvezető elnökség döntött a nemzetközi kulturális és tudományos kapcsolatokat érintő elvi és gyakorlati kérdésekben, hangolta össze a minisztériumok és országos hatáskörű szervek nemzetközi kapcsolatait, valamint asszisztált a kulturális államközi egyezmények előkészítésénél és végrehajtásánál.

Nincs abban semmi meglepő, hogy a szocialista blokk országai – az azonos doktrína kötelékében és egymásra utaltságuknál fogva – a tudomány területén is szoros együttműködésre, egyfajta „integrációra” törekedtek. A folyamat első lépcsője a kétoldalú akadémiai együttműködések kiépítése volt 1956–1960 között a környező országokkal, majd 1959-től az Európán kívüli szocialista országokkal. Hasonlóképp – a szocialista blokkon belüli integráció egy következő lépcsőjeként –, az MTA 1959-től többoldalú együttműködések kezdeményezésére lehetett jogosult a szocialista országok akadémiaival. Az egyes országok kezdeményezését aztán egy felsőbb szinten is megerősítették: a kutatási témák összefogása és a munkamegosztás céljából 1962-ben a KGST-n belül létrehozták a Tudományos-Műszaki Állandó Bizottságot. Ugyanettől az évtől fogva az egyes akadémiaik kebelén belül létrehozott nemzetközi kapcsolatok osztályai feleltek a kooperációért (közös kutatási feladatok, az együttműködés elvi kérdéseinek megtárgyalása, közös fellépés nemzetközi fórumokon). Elsődleges fontosságot tulajdonítottak a szocialista társadalmi törvények feltárásának, mert azt remélték, azok tudományos megalapozottságának nyomatékosítása a nemzetközi ideológiai harcban elfoglalt pozícióikat erősíti. A blokk-országokkal kötött akadémiai egyezményeket aztán államközi egyezmények követték.

Az 1956-os forradalmat követően a „nyugati” kapcsolatok fokozatos kiépítésére is sor került az ENSZ-en keresztül: 1963-ban létrejött a Magyar UNESCO Bizottság (1018/1963. /VII. 31./ sz. korm. hat.), azzal a céllal, hogy kapcsolatokat kezdeményezzen és tartson fenn az ENSZ Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezetének tevékenységében érdekelt magyar szervek, valamint az UNESCO títkársága és más országok UNESCO-bizottságai között. Kezdetben mindez csak a kapcsolattartás legegyszerűbb formáit érintette (folyóiratok, publikációk, könyvek cseréje). A kutatómozgás ezzel együtt továbbra is szigorú szabályozás és ellenőrzés alá esett: a kormány 1963-ban szabályozta a nem kereskedelmi külföldi kiküldetések megszervezését és a tapasztalatok hasznosításának rendjét (az ilyen jellegű kiküldetéseket minisztériumi szinten éves tervbe kellett foglalni), 1965-ben pedig a külföldi továbbképzésről és a Magyarországon megtartandó kongresszusok engedélyezéséről, majd 1966-ban a nemzetközi szervezetekhez való csatlakozásról rendelkezett. A tudományos rendezvények körének meghatározása, valamint a nemzetközi tudományos szervezetekbe való belépés kérdésében a minisztériumok és az országos hatáskörű szervek kaptak döntési jogot. Tudományos szempontból a döntést az MTA elnöke, politikai szempontból pedig a külügyminiszter bírálhatta felül. A hatvanas években a nyugati kapcsolatok elsősorban az alap kutatásokra korlátozódtak.

Világosság
2002/10–12

Balázs Eszter
A nemzetközi
integrálódás
módjai
a társadalom-
tudományok
területén a
rendszerváltás óta

A KUTATÁSIRÁNYÍTÁS DECENTRALIZÁLÁSA ÉS ANNAK KÖVETKEZMÉNYEI A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOKRA NÉZVE

Az új gazdasági mechanizmussal kezdetét vette a kutatásirányítás decentralizálása, a központi döntések körének csökkentése is. 1967-ben minisztériumi szintre került a nemzetközi együttműködés szabályozása, a pénzeszközök biztosítása és a kapcsolatok koordinálása is. (1967-ben a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottságának felállítása a gazdasági szempontok megjelenését jelentette a nemzetközi kapcsolatok területén.) A decentralizálás következtében megnőtt az Akadémia javaslattevő és véleményező funkciója, különválasztották a tudományos testületeket és az irányítást. Mindazonáltal a decentralizálás elsősorban a felső szintű országos szervek elvi irányító szerepét növelte meg, az operatív döntések továbbra sem kerültek ki a politikai vezetés hatásköréből. Ez utóbbi megerősítését szolgálták az 1969-ben elfogadott tudománypolitikai irányelvek, amelyek kimondták, hogy a tudományos és műszaki politika szerves része az ország politikájának, s hogy Magyarország számára alapvető fontosságú a nemzetközi tudományos kapcsolatok fejlesztése, és a nemzetközi munkamegosztás fokozása, különös tekintettel a szocialista országokkal való együttműködésre. Az itt megnyilvánuló ellenőrzési szándék dacára a nemzetközi kapcsolatrendszer mégis tovább önállósult. Erre utal többek között, hogy 1977-ben az MSZMP PB az irányelveket áttekintve kijelentette: a kapcsolatok jelentős bővülése mellett a nemzetközi tudományos kapcsolatok irányítása nem vált a tudományirányítás szerves részévé.

Néhány fontos decentralizációs lépés, amely – közvetlen vagy közvetett módon – hatással volt a nemzetközi kapcsolatok alakulására:

- 1977-ben létrehozták a Kulturális Kapcsolatok Tanácsát (KKT) a minisztertanács illetékes elnökhelyettese irányításával.
- 1978-ban az MTA hatásköre tovább bővült; a nem kormányzati nemzetközi tudományos szervezetekben való magyar részvétel országos összehangolása lett a feladata.
- 1980-ban a minisztertanács megszüntette a KKI-t és a KKT-t, és létrehozta a Nemzetközi Kutatás-Fejlesztési Kapcsolatok Koordináló Bizottságát (1052/1980. /XII. 18./ sz. MT. hat.).

Csak az első pillanatban meglepő, a szocialista blokkon belüli kapcsolattartás merevségének ismeretében azonban érthető, hogy a magyarországi tudományirányítási decentralizáció első körben a nyugati kapcsolatokat érintette. A szocialista országokkal való kapcsolatok decentralizációja későbbre tehető: a kutatóintézetek saját hatáskörükben a többi KGST-ország azonos szintű szerveivel csak 1972 után létesíthettek közvetlen kapcsolatot, azzal a feltétellel, hogy a kutatóhelyek rendszeres írásos tájékoztatással tartoztak a minisztériumoknak.

A nemzetközi kapcsolatok mozgásterének bővülése következtében a hetvenes-nyolcvanas évek „nyugati” kapcsolatait a következők jellemezték:

- Államközi és nem kormányközi megállapodások megkötése (pl. a National Science Foundation-nal való kapcsolattartás).
- 1983-ban az MTA-nak 18 nyugati országgal volt megállapodása (a kapcsolattartás alapvető formái az ösztöndíj, az információcsere, a tanulmányút voltak).
- Közös kutatásra is egyre több példa akadt: a társadalomtudományok területén például a Közgazdaság-tudományi Intézet és a francia CNRS (Centre National de la Recherche Scientifique) több témában is együttműködött.
- Multilaterális együttműködésre az UNESCO keretében volt példa.

A nyolcvanas évek közepén egyre komolyabban fogalmazódott meg az a vélemény, hogy az új tudományos-műszaki ismeretekhez való hozzáférés miatt Magyarország számára kényszerítő körülmény „a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás”. A nemzetközi tudományos kapcsolatok e felismerés ellenére – vagy e felismeréssel együtt – persze továbbra sem mellőzheték a tisztán politikai szempontokat.

Világosság
2002/10–12

Balázs Eszter
A nemzetközi
integrálódás
módjai
a társadalom-
tudományok
területén a
rendszerváltás óta

1989 előtt az intézményközi kapcsolatok mellett a társadalomtudósok külföldi részképzése jelentette a nemzetközi integrálódás másik fontos vektorát. E célból, szintén a tudomány decentralizálása jegyében, a KKI felügyelete alatt 1967-ben felállították az Országos Ösztöndíj Tanácsot (OÖT) (1010/1967. /V. 28./ sz. korm. hat.). Az OÖT hatáskörébe került a tanulmányutak pénzügyi fedezetének kezelése, az ösztöndíj-politika kidolgozása, a minisztériumok közötti koordinálás. A tudományos szempontok erősödését jelentette, hogy az OÖT-öt 1974-től az oktatási miniszter felügyelete alá vonták. Az ösztöndíjak odaítélésénél érvényesülő szempontok között azonban – a nyelvismeret és a tudományos hasznosság mellett – mindvégig döntő fontosságú maradt a kéderképzés szempontja. Összefoglalásképpen elmondható, hogy a rendszerváltás előtt a szocialista rendszer ideológiai és elitista ballasztokkal terhes tudományosmánya nem kedvezett annak, hogy egyetemisták és pályakezdő fiatal tudósok nagy számban jussanak ki külföldi egyetemekre vagy kutatóintézetekbe.

A rendszerváltás előtt az 1984-ben megjelent Soros Alapítvány tett elsőként határozott lépéseket annak érdekében, hogy a hazai tudósutánpótlás bekapcsolódjék a nemzetközi tudományos vérkeringésbe. Az alapítvány révén a szocialista intézményrendszerben addig ismeretlen támogatási forma, a *non-governmental organisation* is megjelent Magyarországon – igaz, ez az első tulajdonképpeni NGO 1991-ig az Akadémia égisze alatt, MTA–Soros Alapítvány Bizottság néven, s nem önálló alapítványként működött.

A MAGYAR TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK TARTALMI-MÓDSZERTANI MOZGÁSTERE AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS IDEJÉN

A társadalomtudományokkal foglalkozó kutatók egy sor olyan elvárásnak kellett megfeleljenek, melyek a tudományosság és a „tudományon kívüliség” jegyeit elegyítették: ilyenek voltak a téma-választással és a módszertani orientációval kapcsolatban támasztott elvárások; valamint a hazai és a külföldi politikai és szellemi élet közötti „híd” szerepének betöltése. A szocialista országokkal az ideológiai együttműködés keretében megfogalmazott kutatási feladatok: a szocialista társadalom aktuális problémáinak vizsgálata, a rászoruló szocialista országok tudományos megsegítése volt a meghatározó. Szintén ajánlott volt a piaci demokráciák tudományos eredményeinek figyelemmel követése, de csak alapos szűrés mellett: „A fejlett tőkés országokból pedig átvehető társadalomtudományi kutatási és metodológiai tapasztalatok, de kellő kritikával kezelve a sokszor szaktudományos köntösben jelentkező burzsoár érdekeket szolgáló ideológiai irányzatokat.”³ Mindenekelőtt az elméleti-módszertani kérdésekkel kapcsolatos összehasonlító kutatások, s egyben a marxista kutatási bázisokkal, tudósokkal kiépített kapcsolatok élveztek előnyt.

A RENDSZERVÁLTÁS ÉS KÖVETKEZMÉNYEI A TUDOMÁNYOS ÉLETBEN

Mielőtt rátérnék az elmúlt tíz év nemzetközi integrálódási módjainak kontextus szerinti – az intézményszerkezet egyes elemeinek és a korszakoknak a vizsgálata alapján történő – elemzésére, érdemes előzőleg számba venni az integrálódás módjait, feltételezhetően a tudományos életet leginkább befolyásoló jelenségeket, tényezőket. Elsőrendű fontosságú a politikai és az ezzel együtt járó kommunikációs szabadság által megnövekedett mozgástér. A mobilitás, az információáramlás lehetősége, és a térség iránt feléledt érdeklődés velejárójaként a régióban – így hazánkban is

Világosság
2002/10–12

Balázs Eszter
A nemzetközi
integrálódás
módjai
a társadalom-
tudományok
területén a
rendszerváltás óta

³ Vas-Zoltán 1986, 554.

– megjelentek a fejlett piacgazdaságok egyik jellegzetes támogatási formájának tekinthető céltámogatások. Kiemelhető ezek közül az EU különböző szervei által, valamint a különböző nyugati filantróp szervezetek, alapítványok által támogatott programok; többnyire hallgatói, oktatói és kutatói tanulmányutak; külföldi tanulmányok és kutatások; külföldi partnerrel vagy partnerekkel közös kutatások részbeni vagy teljes finanszírozása; különböző kutatási és információs eszközök rendelkezésre bocsátása. A fejlett piacgazdaságok fogadókészsége és pénzügyi segítsége révén tehát jelentős mértékben bővült a tudományos célú nyugati kiutazási lehetőségek köre. Szintén figyelemreméltó a magyar tudományosság szerkezetváltását, azon belül a felsőoktatás nyugati modell alapján történő újjászervezését elősegítő anyagi támogatások szerepe, köztük a legfontosabb, a Világbanké. A magyar tudományos intézményszerkezet reformjainak áttekintése azért fontos a témánk szempontjából, mert azok bevallottan a magyar tudományosság nemzetközi integrálódását elősegítő keretek kialakítására törekedtek.

Az átmenet tanulmányozásának lehetősége (s ez a jelenség már kifejezetten a társadalomtudományokra vonatkozik) ugyanakkor – korábban elképzelhetetlen intenzitással – a külföldi tudományosság érdeklődését is felkeltette hazánk iránt. A magyar tudományosságra – legalábbis a nyugati tudományossággal kapcsolatban – a rendszerváltást megelőző időszakban jellemző egyirányú és korlátozott mobilitás feltételei is megváltoztak. Többek közt a régióknak szentelt megkülönböztetett figyelem miatt ugyancsak megnőtt a külföldi és nemzetközi folyóiratokban való publikálás lehetősége is.

Mielőtt azonban számba venném a rendszerváltást követő évtizedben leginkább jellemző integrálódási módokat, érdemes figyelmet szentelni annak, hogyan látták a kilencvenes évek elején a magyar tudományosság nemzetközi integrálódási lehetőségeit a tudománypolitikával foglalkozó szakemberek. Elsősorban azt feltételezték, hogy ezentúl a magyar tudósok nemcsak tudományos közlemények révén – azaz „a hagyományos output-csatornán” keresztül –, de szabad nemzetközi áramlásukkal is részévé válnak a „világtudománynak”.⁴ Továbbá abbéli reményüket is kifejezték, hogy a politikai helyzet megváltozása az általános nemzetközi mintához fogja igazítani a kutatómozgást, s az uniós csatlakozás folyamata a tudományos tevékenység nemzetközi kapcsolatrendszerét az egyenrangúság és az intézményeken keresztüli kapcsolatépítés szempontjai alapján fogja újradefiniálni. Szintén remélték, hogy a szabad kutatóáramlás részeként a hallgatóknak, és azon belül is a tudósutánpótlás aranytartalékának, a doktoranduszoknak az áramlása is jelentőssé fog válni. A nemzetközi alapmodell általánossá válásának egyik következményeként remélhető volt, hogy a hallgatók már a graduális képzést is külföldön tölthetik. A várakozásoknak megfelelni látszottak a következő évek mobilitási adatai, melyekből jól kiolvasható, hogy 1989 és 1991 között jelentős mértékben megnőtt a doktoranduszáramlás.⁵ Ugyanakkor már a kezdetek kezdetén regisztrálták a nehézségeket is: a háttérfeltételek erősen korlátozottak voltak, hiányoztak a megfelelő adatbázisok és szakemberek. Szintén komoly problémát okozott, hogy az információellátás nem épült be szervesen a korábbi évtizedekről öröklött együttműködési kapcsolatrendszerbe.⁶

AZ 1990-ES ÉVEK ELSŐ IDŐSZAKA

Ez a periódus elsősorban a kapcsolatrendszer topográfiájának megváltozásával és intézményi háttérének módosulásával jellemezhető. E két tényező óhatatlanul változásokat eredményezett a nemzetközi integráció vektorait, illetve módjait tekintve is. Tekintsük át elsőként a volt szocialista

⁴ Vizi 1991, 727.

⁵ Vizi 1991, 732.

⁶ Vizi 1991, 721.

országok tudományos hálózatának felbomlását és ennek következményeit általában a magyar tudományosságra nézve, elsősorban arra keresve a választ, milyen mértékben érintette ez a folyamat a magyar társadalomtudományok korábbi nemzetközi tájékozódását.

TUDOMÁNYOS KAPCSOLATOK A POSZTSZOCIALISTA ORSZÁGOKKAL⁷

Már a rendszerváltást követő első hónapokban konkrét célként jelent meg az ország európai integrációja. Az erre való felkészülés meghirdetésével óhatatlanul felértékelődtek a nyugat-európai és tengerentúli kapcsolatok, a korábban elsősorban Kelet-Közép-Európára koncentrált kötelékek rovására. A KGST keretei között megszervezett két- és többoldalú kapcsolatok szétestek vagy elsorvadtak – ennek politikai és pénzügyi okai egyaránt voltak: „Az egyre fokozódó gazdasági visszaesés kritikus helyzetbe juttatta a költségvetéseket, s az egyes kelet-európai országok a nemzetközi tudományos együttműködésre fordítható összegeket inkább kívánták az európai vagy az Európán kívüli fejlett piacgazdaságú országokkal való kapcsolatok kialakítására, ápolására, fejlesztésére, valamint a fontos nemzetközi tudományos és technológia-politikai profilú szervezetek tagsági díjaira fordítani, mint a számos esetben csak formális, illetve gyakorlati eredményt viszonylag ritkán szolgáltató volt szocialista országok relációinak fenntartására.”⁸

Korábban – szinte kizárólagosan – a KGST-együttműködés nyújtott kiutazási lehetőséget, ezért szigorú ellenőrzés és megszorítás alá esett. Az utazási keretek szétosztása a látszólagos objektivitás miatt szigorú követelményrendszer szerint történt; ennek ellenére a gyakorlatban mégsem a tudományos szempontok érvényesültek. Ugyanakkor ez a háló a tudományos pozíciókat tekintve egyenlőségen alapult, a kritika és a verseny kiiktatásával: „A KGST-együttműködés »rituáléinak« nagy politikai fontosságot tulajdonító állam állandó pénztámogatást biztosított az ilyenféle kapcsolatoknak, ezzel mintegy bizonyítani kívánva a szocialista tudomány *ab ovo* kiváló színvonalát és a KGST-országok magas fokú integrációját. A szocialista világrendszer összeomlását követően gyökeresen megváltozott a kapcsolatok »kelet–nyugati aránya«. A nyugati kapcsolatoktól nemcsak a szabad tudományos kommunikáció biztosítását várták, hanem az állami támogatási források kiesésének pótlását is.”⁹ Nemcsak a tudományos kapcsolatok topográfiájában történt hangsúlyeltolódás, de a nemzetközi kapcsolatok formái is módosultak. A nyugati országok is késznek mutatkoztak arra, hogy segítsék az újonnan integrálódó országok kutatóinak bekapcsolódását a nemzetközi tudományos életbe. A kutatók és kutatócsoportok előtt megnyílt a szabad kezdeményezés lehetősége, amit egy korabeli elemzés az integráció motorjának tartott: „Ez a felszabadult egyéni kezdeményezés a nemzetközi kapcsolatok jelenlegi fejlődésének legfőbb hajtóereje. A kelet-európai országok kutatóinak körében meghatározó az a vélemény, hogy a nemzetközi tudományos kapcsolataik jelenlegi fejlődése leginkább a kutatók egyéni kezdeményezése nyomán indul meg. A közvetlen együttműködésből sokszor nemzetközi kutatócsoport alakul. A közös kutatást elősegítő formák a legfontosabbak: ezek általában kormány- vagy akadémiai keretben, vagy kutatóintézetek közötti közvetlen kutatási szerződés alapján folyhatnak.”¹⁰

A régió országaival kialakított kapcsolatok közül a Magyar Tudományos Akadémia kapcsolatai épültek le a legkevésbé. Az MTA 1970-ben történt szervezeti átalakulását követően kezdte kiépíteni tudományos kapcsolatait a környező országokkal. Mind az egyezményes megállapodások száma, mind a külföldre

Világosság
2002/10–12

Balázs Eszter
A nemzetközi
integrálódás
módjai
a társadalom-
tudományok
területén a
rendszerváltás óta

⁷ Forrás: *A kelet-európai országok egymás közötti nemzetközi tudományos kapcsolatai. 1. A nemzetközi tudományos és műszaki fejlesztési kapcsolatok alakulásának általános jellemzői*. Kézirat, Budapest, MTA, Kutatásszervezési Intézet.

⁸ A kelet-európai országok..., 57.

⁹ A kelet-európai országok..., 58.

¹⁰ A kelet-európai országok..., 58.

történő kiutazások száma tíz év alatt megkétszereződött. A nyolcvanas években a mennyiségi változást minőségi átalakulás is követte: az évtized végére az MTA 25 volt szocialista ország akadémijával állt tudományos kapcsolatban. Ugyanakkor az MTA központi szerepe is egyre csökkent; a korábbi központi intézményes döntési szintről az intézeti és egyéni kapcsolatokra terelődött a hangsúly. A nyolcvanas évek közepére az egyéni meghívások száma megötszöröződött az előző évtizedhez képest.

A rendszerváltást követően a kutatóhelyek önállósága tovább nőtt, a nemzetközi kapcsolatok alulról felfelé kezdtek építkezni. Az első években a kelet-európai országokkal kiépített államközi és intézményközi kapcsolatok száma drasztikusan csökkent. A kapcsolatok javulását tűzte ki célul az MTA azzal, hogy 1994 óta nagy számban kötött kétoldalú megállapodásokat a fenti országokkal: ezek elsősorban a kutatók közötti kapcsolatfelvételt szolgálták, s a közös kutatások kialakítására törekedtek. Ugyanakkor az is elmondható, hogy a rendszerváltás elteltével az EU-programok megpályázása polarizálta az addig egymást tudományosan egyenlő feleknek tekintő poszt szocialista országokat, s ez a folyamat a közép-európai országok fölényéhez vezetett. Ugyanakkor az EU nem kizárólag pozitívan ítélte meg a versengést, és sürgette, hogy a poszt szocialista országok közös programcsomaggal jelentkezzenek. A valóságban közös fellépésre azonban csak ritkán kerül sor. A visegrádi országok külön kezdeményezésének tekinthető az akadémia közötti rendszeres találkozó meghirdetése. Ennek keretében 2000-ben Pozsonyban és Budapesten megállapodás született néhány fontos aktuális tudománypolitikai kérdésben, nevezetesen az EU-keretprogramban való részvétel, az agyelszívás, valamint az ún. kiválósági központok (Centre of Excellence) kérdésében.

Az MTA társadalomtudományos kutatóhelyeinek éves jelentései alapján ugyanakkor az is elmondható, hogy bizonyos tudományterületek, mint például a művészettörténet, a néprajz, az irodalomtudomány, az anyagi és infrastrukturális nehézségek ellenére továbbra is gondot fordítanak a régióbeli országokkal való tudományos kapcsolat új – kizárólag tudományos – alapokra helyezésére. A régió közös múltjának, művészeti, kulturális értékeinek együttes feltárása (pl. összehasonlítás révén), illetve a szomszédos országok magyarsága iránti érdeklődés jelenti a komoly anyagi és infrastrukturális nehézségekkel küzdő kapcsolatok fenntartásának legfőbb mozgatóerjét.¹¹

TUDOMÁNYOS KAPCSOLATOK A FEJLETT PIACGAZDASÁGOKKAL

A fejlett piacgazdaságokkal a szocialista rendszerre jellemző pangást a kapcsolatok intenzív kiépítése váltotta fel. A nemzetközi tudományos kapcsolatok legfontosabb elemévé az európai integráció vált. Ennek Kroó Róbert, az MTA jelenlegi főtitkára szerint az az oka, hogy a magyar tudomány nyugati kapcsolatai már a rendszerváltás előtt jók voltak, illetve az, hogy az EU-nak és hazánkknak kölcsönös érdeke az integrációs folyamat korai szakaszától fogva Magyarország bevonása a tudományos kutatási programokba.¹²

Egy 1996-ban készült összegzés alapján 1990 és 1996 között a magyar tudomány nemzetközi kapcsolatrendszerre átalakulásának a következők voltak a főbb jellemzői:¹³

- Megszűnt a politikai-ideológiai alkalmazkodás korábbi teherterele.
- A korábban – politikai okokból – elzárt területeken is megindulhatott a kutatás.
- A központi intézmények bürokratikus szerepének csökkenésével párhuzamosan megnőtt az egyéni kezdeményezések jelentősége.

¹¹ L. elsősorban *Az MTA kutatóhelyeinek 1998. évi tudományos eredményei. Társadalomtudományok, Az MTA Társadalomtudományi Kutatóintézetének felülvizsgálata*. Budapest, 1999.

¹² Kroó 2001, 14.

¹³ *A Magyar Tudományos Akadémia beszámolója az országgyűlésnek a magyar tudomány helyzetéről*. Budapest, MTA, 1996.

- Megnőtt az egyetemi szféra jelentősége az együttműködésekben.
- Nőtt a külföldi és nemzetközi források aránya a hazai kutatás és felsőoktatás finanszírozásában.
- A kutatási témák, a fejlesztési feladatok és a közös projektek száma alapján – a műszaki tudományok visszaesése mellett – a természettudományok előretörése és „a társadalomtudományok viszonylagos előrelépése” figyelhető meg.
- A nemzetközi kapcsolattartásban jelentős javulást hozott az infrastruktúra fejlődése (a helyi számítógépes hálózatok kiépülésével hozzáférhetővé váltak a hazai és nemzetközi információforrások).

A TUDOMÁNYOS KAPCSOLATTARTÁS RÉGI-ÚJ FORMÁI

Háromféle kapcsolattípust különböztetünk meg: a kormánydöntés alapján kiépített kapcsolatokat, a felsőoktatás önálló kezdeményezéseit és a kutatóhálózat önálló kezdeményezéseit. Mindhárom kapcsolattípus jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy 1990 óta a magyar oktatók és kutatók nagy számban dolgozhassanak külföldön.

A KORMÁNY-, ILLETVE TÁRCAKÖZI TUDOMÁNYOS KAPCSOLATOK

Az 1991–1993 között lefektetett tudománypolitikai irányelvek alapján a kormány célul tűzte ki a kormány szintű nemzetközi kapcsolatok kiépítését a kutatás és fejlesztés területén, de szükségesnek tartotta az egyetemek és kutatóintézetek közvetlen kapcsolatépítésének támogatását is. Ez a kezdeményezés találkozott az OECD-országok azon közös és egyéni programjaival, amelyek elősegítették a régió országainak a nemzetközi együttműködésbe való bevonását.¹⁴

1996-ig 18 országgal létesült kétoldalú kormányközi tudományos-műszaki együttműködés; ezek közül 14-hez konkrét projektet rögzítő munkatervek kapcsolódtak. Magyarország ekkor 12 országban rendelkezett tudományos és technológiai szakattal és 14 külföldön működő magyar kulturális intézetet tartott fenn – ezek azonban nem reprezentálták teljes mértékben az ország kulturális, tudományos és külpolitikai prioritásait. (Legsürgetőbbnek ítélték az angolszász világban, az európai integrációs szervezetek székhelyein és a szomszédos országokban hasonló intézetek alapítását – azóta e hiányosságokat részben sikerült pótolni: Londoni Magyar Intézet, New York-i Magyar Intézet.) 2001-ig a Magyar Köztársaság mintegy 45 országgal hozott létre kormány- vagy tárcaközi oktatási, kulturális és tudományos együttműködést, melyek hatálya általában három év.

A többoldalú megállapodások közé tartoznak például az ENSZ szakosított szervezeteivel kötött egyezmények. A tudományszervezés szempontjából különösen az UNESCO-val kötött megállapodások fontosak (a magyar részvételt a Magyar UNESCO Bizottság koordinálja a mindenkor kulturális minisztériumban működő titkárság közreműködésével, a Külügyminisztérium felügyelete mellett).

Az elmúlt időszakban prioritást élveztek az EU-integrációhoz kapcsolódó tudományos és műszaki fejlesztési együttműködések, illetve az ezeket koordináló és finanszírozó szervezetekhez való csatlakozás. Az európai tudományos szervezetekben való magyar részvétel tehát időben jóval megelőzi az ország EU-tagságát. Az európai együttműködés főbb támogatási csatornáit (ezek közösen finanszírozott együttműködési projektek): COST-tagság (1991-től), EUREKA-tagság (1992-től piacorientált projektek), PECO (1992-től mobilitás, közös projektek), COPERNICUS (piacorientált együttműködés),

Világosság
2002/10–12

Balázs Eszter
A nemzetközi
integrálódás
módjai
a társadalom-
tudományok
területén a
rendszerváltás óta

¹⁴ Bitsánszky 1993, 856–857.

PHARE-segélyprogram (külön kategóriát jelent az EU kelet-közép-európai K+F támogatásán belül).¹⁵ Az eredetileg a magyar és a lengyel gazdaság támogatása céljából létrehozott PHARE-segélyprogramot 1989-ben, a francia forradalom kétszáz éves évfordulója alkalmából a humán szférára is kiterjesztették. A PHARE keretén belül önálló támogatási forma létezik a felsőoktatás fejlesztésére a TEMPUS-, illetve a CEEPUS révén, melyek mindenképp a mobilitást segítő programok.

A FELSŐOKTATÁS

A felsőoktatás a magyar tudomány hosszú távú integrációjának egyik legfontosabb vektora. E tekintetben kulcsszerepét már korán felismerték, amit bizonyít, hogy az integrációs folyamat koordinálására az Európai Rektori Konferenciák Konföderációjának tagjaként Budapesten 1989-ben felállították a Rektori Konferencia Nemzetközi Bizottságát.¹⁶

A felsőoktatás nemzetközi tendenciái a kezdetektől fogva meghatározók voltak a magyar felsőoktatási reform végrehajtásakor. Külföldi tájékozódás alapján történt a Collegium Hungaricumok, a magyar intézetek; a Magyar Ösztöndíj Bizottság (MÖB); illetve (a különböző EU-segélyprogramok által is támogatva) a belső integráció – azaz a felsőoktatás és a kutatóintézetek közötti kapcsolatok – új alapokra helyezése, a kooperáció jegyében.¹⁷ A folyamatot mindvégig nemzetközi figyelem övezte: többek közt a Nemzetközi Együttműködési Bizottság, a (British Council), illetve az Amerikai Felvételi Irodák Szövetsége is küldött megfigyelőket.¹⁸

A felsőoktatásban mind mennyiségileg, mind minőségileg megváltozott kapcsolatrendszer kezelésére a Művelődési és Közoktatási Minisztérium 1990 októberében felállította a Külföldi Együttműködés Osztályát. Az osztály közösen dolgozik a Nemzetközi Kapcsolatok Főosztályával, a MÖB-bel, az Ekvivalencia Bizottsággal és az OECD-titkársággal a két- és többoldalú programok kialakításában.¹⁹ A felsőoktatás integrációját és egyben nemzetközi integrálódását elősegítő legfontosabb nemzetközi alapítványok a TEMPUS és az ERASMUS.

A PHARE-program humán erőforrások részprogramjaként felállított TEMPUS²⁰ alapvető feladatköre 1990–1997 között a felsőoktatás intézményi szerkezetváltására szorítkozott. 1997 óta az ún. intézményrendszer-fejlesztést, azaz a felsőoktatási rendszer tudásközponttá alakítását segíti elő. Ugyanakkor a TEMPUS-nak a magyar felsőoktatásra gyakorolt hatása jóval túlmutat a belső kohézió megteremtésén, mert egyben elengedhetetlen „tőkeinjekciót” is jelentett az elmúlt tíz év modernizációjához. A TEMPUS Közös Európai Projektek közvetlen hatásai mellett (tantervi módosítás, új szakok, tantárgyak megjelenése, infrastrukturális beruházások stb.) hosszú távú, nemzetközi integrációs hatásai is fontosak: az európai polgárok személyes kapcsolatleremtése jegyében az elmúlt évtized során 11 ezer oktató és 7 ezer hallgató töltött el hosszabb-rövidebb időt a fejlett piacgazdaságok oktatási rendszerében.

A SOCRATES/ERASMUS-projekt²¹ (a programhoz Magyarország 1997-ben csatlakozott) célja az európai intézmények közötti együttműködés támogatása a közös oktatás keretében: hallgatói

¹⁵ COST: Coopération européenne dans le domaine de la recherche Scientifique et Technique; EUREKA: European market oriented R&D cooperation; PECO: Pays de l'Europe Centrale et Orientale; PHARE: Poland–Hungary Assistance for the Restructuring of the Economy.

¹⁶ Lajos 1991, 12–13.

¹⁷ Bakos 1991, 25–31.

¹⁸ Dajka 1991/4, 3.

¹⁹ Soltész 1991/4, 7.

²⁰ Galambos–Ispánki 2001, 32. Bakos 1991, 5.

²¹ Gyaraki 1999/4, 32–33.; l. továbbá <http://www.tempus.hu>

és oktatói mobilitás, partnerkapcsolatok elősegítése, az Európai Kreditszámítási Rendszer (ECTS) bevezetése, közös oktatási projektek (új, közös szak és tanterv, új modulok, tanegységek, programok) kidolgozása. Az intézmények számára a mobilitás a legfontosabb: mára elmondható, hogy a 2000-ben végzett magyar diákok közül minden tizedik már legalább egy szemeszter során hallgatója volt az EU valamelyik egyetemének. A mobilitásban résztvevő intézmények magas száma egyértelműen igazolja Magyarország kitűnő pozícióját a régióban. A hallgatói mobilitás megvalósítása kezdetektől fogva, az oktatói mobilitás pedig 2000–2001-től került nemzeti hatáskörbe, ami azt jelenti, hogy a felsőoktatási intézményeknek jogukban áll célországok vagy szociális szempontok alapján differenciálni a kutatók között.

A 2000. január 1-jével megvalósult belső integrációt követően a Világbank olyan komplex fejlesztési projektet javasolt a felsőoktatás számára, amely annak kompetitív jellegét erősíti – és egyúttal úgy segíti elő a nemzetközi felsőoktatási hálóba való belesimulását, hogy a magyar felsőoktatás az európai környezetben végbemenő radikális változásoknak is képes legyen megfelelni. Az európai felsőoktatást feszítő hatásokra válaszul (a tengerentúli távoktatás megjelenése, on-line education, open & distance learning) az európai országok együttgondolkodásra és közös fellépésre határozták el magukat az ún. bolognai folyamat keretében. A folyamat egyik fontos érdeme, hogy a duális rendszer helyett lépcsős rendszer bevezetésére ösztönöz. Ezen összeurópai tendenciához alkalmazkodva, néhány tudománypolitikai szakember szerint a Magyarországon leginkább elterjedt formális bilaterális megállapodások helyett az intézetközi, kutatócsoport-közi megállapodásokat kellene szorgalmazni.²²

KUTATÓ-UTÁNPÓTLÁS A NEMZETKÖZI INTEGRÁCIÓ JEGYÉBEN

A rendszerváltás egyik legfontosabb következményeként a magyar tudományosság nemzetközi integrálódásának fontos vektorává vált a kutató-utánpótlás. Ennek jelentősége a kormányzati ösztöndíj-politikában is megmutatkozott. A hallgatói és doktoranduszmobilitás megszervezése céljából a kormány 1992-ben az addig különböző csatornákon keresztül folyó ösztöndíjazási rendszert (melynek központja, mint arról már szó esett, az akkori Művelődési és Közoktatási Minisztérium nemzetközi főosztályán létesült Országos Ösztöndíj Tanács volt) a kormány Magyar Ösztöndíj Bizottság néven egységes szervezetbe tömörítette.²³ A MÖB olyan, 11 szaktektintélyből álló bíráló testület, melynek tagjait – szakmai szervezetek véleményének kikérése után – az oktatásügyi miniszter javaslatára a miniszterelnök nevezi ki. A MÖB „az átfogó, nemzeti ösztöndíj-stratégia” részeként fontos szerepet vállal a tudomány, a művészet és az oktatás tehetségeinek támogatásában. Ennek keretében feladata a külföldi államközi ösztöndíjakra való jelölés, illetve a magyar állam által biztosított külföldi ösztöndíjak (külföldi magyar intézetek, 1991-től Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj, egyetemi képzések) adományozása. Az előbbieket a kétoldalú államközi egyezmények, illetve munkatervek biztosítják az oktatás, a tudomány és a kultúra különböző területein. A MÖB projektalapú együttműködési programokat is kínál. 2001-től az egyéni külföldi ösztöndíjakat adományozó magyarországi szervezetek informális hálózata, a Nemzetközi Ösztöndíj Fórum keretén belül együttműködik a többi, részben vagy egészben állami finanszírozású és egyéb, nem kormányzati külföldi ösztöndíjat adományozó szervezettel. A kétoldalú egyezmények ösztöndíj-pályázatainak elbírálásában – ahogy azt egy idevágó kormányrendelet biztosítja – a fogadó ország képviselője is részt vehet. Jelenleg az irodának negyven különböző ország oktatási minisztériumával van köz-

Világosság
2002/10–12

Balázs Eszter
A nemzetközi
integrálódás
módjai
a társadalom-
tudományok
területén a
rendszerváltás óta

²² Frenyó V. László szíves közlése.

²³ *Pályázati felhívás a 2002/2003. tanévre külföldi ösztöndíjakra és a 2002. évi nyári egyetemekre*. MÖB-kiadvány, 2001.; V. Nagy 2001, 55.; Herczeg 2001, 14-15.

vetlen kapcsolata. A képzés költségeit a két fél közösen állja. A jelentkezők legnagyobb számban a társadalomtudományokat képviselik; a legtöbb ösztöndíjas Németországba és Franciaországba utazik. A MÖB egyik legrégebbi partnere, a Deutscher Akademischer Austausch Dienst ajánlja fel a legtöbb ösztöndíjat, s ide jelentkeznek a legtöbben.

Az egyirányú oktatói és tudósmobilitás ellensúlyozása céljából hozták létre a Szent-Györgyi Albert Ösztöndíjat. A nagyjából százmillió forintos keretből gazdálkodó ösztöndíj létrehozásának célja az volt, hogy fiatal külföldi oktatókat magyarországi doktori iskolákba, műhelyekbe vonzzon. Az ösztöndíj odaadományozásánál *junior* és *senior* kategóriákat különböztetnek meg. A keret alapján Magyarország évente 10-12 senior és 40-50 junior fogadására lehet alkalmas. A hazai ösztöndíj-politika az ország európai integrációját elősegítő egyéb szempontoknak is meg kíván felelni. Ilyen szempont az Európai Unióban éppen meghonosodó *credit transfer system*hez való alkalmazkodás, ami azt jelenti, hogy a magyar hallgatóknak már a graduális képzés során néhány szemesztert külföldi egyetemen kell majd elvégezniük. Ehhez azonban nemcsak magyar hallgatókat kell külföldre küldeni, hanem Magyarországnak is fogadnia kell külföldi hallgatókat: ez utóbbi szempont szintén az egyirányú – ezúttal hallgatói – mobilitást van hivatva ellensúlyozni.

Az 1994-ben alapított DOSZ (Doktoranduszok Országos Szövetsége) a magyarországi doktori képzésben résztvevő hallgatók országos szakmai és szociális érdekképviseletét ellátó, valamint a doktoranduszok és fiatal kutatók, ösztöndíjasok szakmai közéletét szervező testület. A DOSZ alapító tagja az 1997-ben, 18 ország doktorandusz szervezetének részvételével megalakult Postgraduates International Networknek (PI-Net), amely a posztgraduális képzésben résztvevők országos szintű közösségeit tömörítő nemzetközi szervezet. A DOSZ az egyik kezdeményezője a Kárpát-medencében működő magyar hallgatói szervezeteket tömörítő HASS '99 megállapodásnak, melynek első elnökét is a szövetség adta. Tevékenyen részt vett a Fiatal Tudósok Nemzetközi Fórumának szervezésében. 2000-ben a gödöllői Szent István Egyetemen „Magyar tudomány – Nemzetközi tudomány – Európai integráció” címmel megrendezték a Tavasz Sél 2000. konferenciát, a fiatal magyar tudósok és doktoranduszok negyedik világtalálkozóját. 2001-ben a DOSZ együttműködési megállapodást kötött a határon túli magyar doktorandusz szervezetekkel. Ugyanebben az évben a DOSZ és a PI-Net koordinálásával, az UNESCO döntése alapján önálló nemzetközi szervezet intézményesült UNESCO – International Forum For Young Scientists néven.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

Az Akadémia átfogó összeurópai tudóstestületekben való részvétele fontos lépés volt a nemzetközi integrálódás irányában: az MTA a volt szocialista országok akadémiai közül elsőként lett az European Science Foundation tagja, s szintén elsőként csatlakozott a Royal Society European Exchange programhoz (meg kell jegyeznünk, hogy az itt betöltött tagság többnyire a természettudományos projektekhez való csatlakozást tette lehetővé). A régió országai közül egyedül Magyarország és Lengyelország vált az All European Academy Forum tagjává. E nagy tekintélyű szervezet 1996-ban Stockholm és Párizs után Budapesten tartotta közgyűlését. Ezt követően 1998-ig hazánk töltötte be a nemzetközi tudóstestület irányító elnöki tisztjét. 1999-ben az MTA jelentős szerepet vállalt az I. Tudományos Világkonferencia megszervezésében, illetve lebonyolításában. Az NGO-hálózatban is az MTA látja el a magyar fél képviseletét.

Az évtized első felében, akárcsak a felsőoktatás esetében az intézményi reform, az Akadémia esetében a köztestületté válás, majd a kutatóhálózatot megerősítő 1994-es akadémiai törvény teremtett új kereteket a nemzetközi kapcsolatok számára. Az MTA belső speciális átalakulási folyamata („értékmegőrzés” + „megújulás”) is a nemzetközi tendenciákhoz kívánt alkalmazkodni: „a

mozgékony, rugalmas, hatékony műhely” megteremtése csakis a nemzetközi műhelybe való bekapcsolódáson keresztül valósulhatott meg.²⁴ Az akadémiai törvény életbelépése a nemzetközi kapcsolatok tekintetében is jelentős fordulatot hozott; az Akadémiát mint köztestületet felhatalmazta arra, hogy tudományos megállapodásokat kössön más országok akadémiaival, intézeteivel. Ez azért fontos, mert az Akadémia a nemzetközi kapcsolatokra fordítható összeg közel 40 százalékát kétoldalú kapcsolatok megkötésére fordítja.²⁵

Az első időszakban itt is sikerült felszámolni a volt KGST-típusú együttműködési formákat, s helyettük kizárólag tudományos alapú, bilaterális kapcsolatokat kezdeményezni. Ilyen bilaterális megállapodás révén jött létre például a posztgraduális képzést biztosító francia–magyar társadalomtudományos műhely az ELTE-n.

Az MTA 1996-ra már több mint hatvan kétoldalú megállapodással rendelkezett.²⁶ Ezeknek az 1993 és 1996 között született megállapodásoknak és egyezményeknek az az új vonása, hogy közös projektek keretében valósulnak meg.

1997-től országgyűlési határozat alapján az MTA kezdeményezte az ország tudománypolitikai helyzetelemzését. 1999-ben megkezdődtek az ún. diszciplínaviták, melyek betekintést nyújtanak az egyes tudományok szerinti nemzetközi integrálódási módokba.²⁷

A politikai integrációt közvetlenül megelőző lépésként Magyarország 1999 augusztusában teljes jogú tagként csatlakozott az EU 5. Kutatási, Technológiafejlesztési és Demonstrációs Keretprogramjához, amely a magyar tudomány európai versenyképességének mércéje, és egyben jelentős forrásbevonási lehetőséget is jelent. A csatlakozással a Magyar Köztársaság a tudomány területén az EU teljes jogú tagjává vált, s ezzel megnyíltak számára a pályázati lehetőségek az uniós programokban. A hatékony részvétel alapvető feltétele, hogy a kutatóknak új szemléletet kell elsajátítaniuk. Nagy sikernek könyvelhető el, hogy az EU által kiírt Centre of Excellence pályázaton a kiválasztott mintegy harminc intézmény között hat magyar volt, s ezek között is öt az MTA-hoz tartozó kutatóintézet. (A hatodik a Collegium Budapest volt, de erről még lesz szó.)²⁸

Az örömben győült azért egy kis öröm is: 2000-ben a nemzetközi kapcsolatokra fordítható hazai költségvetési keretek nem emelkedtek, s ez a kritikus helyzet az Akadémiát a nemzetközi kapcsolatok újragondolására készítette. A nemzetközi integrálódás módjai közül a legfontosabbnak a szervezetekben viselt tagságot ítélték meg.

Ugyanakkor az akadémiai kapcsolatok és a nemzetközi tudományos szervezetekben kollektív tagsággal rendelkező társadalomtudományi társaságok sikeressége nem feledtetheti velünk azt a tényt, hogy a kutatók személyes együttműködése az utóbbi években egyre jelentősebb szerepre tett szert a tudományos kapcsolatok alakításában. A nemzetközi pályázati rendszerek elsősorban kutatói kezdeményezésre épülnek. Az utóbbi időben egyre több egyéni tagságra épülő európai szervezet jött létre, melyek számos hazai kutatót fogadtak taggá. A személyes relációk mentén létesülő nemzetközi kapcsolatokra Kroó Róbert, az MTA főtitkára így reflektált: „Hatékonyabban kellene élnünk az intézményesen jól kiépített egyezmények és szervezeti tagságok lehetőségeivel. Úgy vélem, hasznos előrelépést jelentene, ha az akadémiai kutatók rendkívül szerteágazó személyes nemzetközi kapcsolatainak mikroszövedékét integrálni lehetne a »hivatalos« struktúrába, illetve az előbbieket addicionális,

Világosság
2002/10–12

Balázs Eszter
A nemzetközi
integrálódás
módjai
a társadalom-
tudományok
területén a
rendszerváltás óta

²⁴ Kosáry 1996, 124–125.

²⁵ Keviczky 1996, 663–664.

²⁶ Kosáry 1996, 664–667.

²⁷ Az egyelőre kéziratos diszciplínaviták tanulmányozását Balogh Margit (MTA Kutatásszervezési Intézet) tette lehetővé a számomra. Köszönettel tartozom érte.

²⁸ *Beszámoló az országgyűlésnek a magyar tudomány helyzetéről, Budapest, 1997–1998.* Budapest, 1998.; *Beszámoló az országgyűlésnek a magyar tudomány helyzetéről, Budapest, 1999–2000.* Budapest, 2001. szeptember; *MTA tájékoztató a kormány számára az MTA 2000. évi tevékenységéről.* Tervezet, Budapest, 2001. április.

bővítési lehetőségeket tárnának fel a közös kutatások számára. Különösen aktuális lehet ez most, az EU-programokhoz való csatlakozásunk időszakában, amikor viszonylag rövid határidőn belül kell megtalálni a megfelelő partnert az EU tagországbeli kutatókkal való közös pályázat benyújtásához.”²⁹

Az MTA és a felsőoktatás kapcsolatának szorosabbra fűzése is a nemzetközi integráció je gyében zajlott: a hatékonyabb együttműködés céljából létrejött Athenaeum-program világbanki támogatásban is részesült.

Az egyetemes, a határokon kívüli magyar tudományosság – kutatók és műhelyek – integrálása is a nemzetközi integrálódás részének tekinthető. A határon túli magyar tudományossággal az MTA szervezeten foglalkozik; megkülönböztetett figyelmet fordít a szomszédos országok magyar kutatóira és tudományos társaságaira. 1990-ben létrehozták „az MTA külső tagja” elnevezésű akadémiai tagsági kategóriát. 1996-ban az MTA kebelén belül megalakult a „Magyar Tudományosság Külföldön” Elnöki Bizottság. 1997-ben az Akadémia és az Oktatási Minisztérium szervezésében létrejött a Domus Hungarica-program a külföldi magyar tudósok magyarországi kutatómunkájának elősegítésére. Az MTA megkezdte határon túli szervezeteinek kiépítését. 1998-ban a kormány bejelentette a határon túli magyar tudományos szervezetek költségvetési támogatását (Apáczai Csere János Alapítvány), és az MTA által létesített posztdoktorális Bolyai Ösztöndíj is keretet biztosít a határon túli fiatal kutatók számára. Jelenleg az MTA 441 határon túli köztestületi taggal rendelkezik.

SZEREPVÁLLALÁS A NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS ÉRINTKEZÉSI RENDSZERBEN

Az intézményközi, illetve az egyéni kapcsolatok mellett az integrálódás fontos vektora a nemzetközi tudományos érintkezési rendszerben való részvétel: azaz a tudományos közlések, valamint a konferenciákon való előadói részvétel száma és jelentősége. A publikációs, illetve előadói részvétel színvonalának ugyanakkor problematikus a megítélése, hiszen a tudományos közlések nemzetközi visszhangjának, elfogadtságának megítélése szempontjából a társadalomtudományok terén a teljesítmények nem úgy mérhetők, mint a természettudományok esetében: az előzőeknél az idézettségi index mérése helyett inkább a folyóirat presztízse lehet a döntő.³⁰ Létrejött egy kifejezetten magyar tudományos eredményeket közvetítő információs rendszer is, az úgynevezett HUNTECH. Ugyanakkor, mint ahogyan azt Glatz Ferenc is megállapította, világszerte lebomlófélben vannak a tudományos szakmai találkozókat intézménytípusai: helyettük az ún. munkakonferenciák vagy egy adott probléma köré szerveződő *workshopok* válnak egyre inkább általánossá.³¹

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK INTEGRÁLÓDÁSI MÓDJAI A RENDSZERVÁLTÁS ÓTA

Itt el is érteztünk az integrálódás régi-új irányainak, illetve kereteinek és – ezzel összefüggésben – lehetséges módjainak általános elemzése után ahhoz, hogy az így kialakult feltételek mellett milyen integrálódási módok állnak a társadalomtudományok rendelkezésére.

A nyugati közvélemény szerint a rendszerváltást megelőzően a magyar társadalomtudomány volt a legnyitottabb a nemzetközi tudományos irányzatokra. „Ez részben annak köszönhető – hívja fel a figyelmet Enyedi György a 175 éves MTA ünnepi közgyűlésén –, hogy a társadalomtudományok ideológiai ellenőrzöttsége nagyon egyenetlen volt... Még fontosabb volt, hogy a magyar kutatók

²⁹ Mit tart legfontosabb teendőnek az MTA új főtitkára? Kroó Norbert válasza. *Magyar Tudomány*, 1999/7, 828.

³⁰ Beszámoló az országgyűlésnek a magyar tudomány helyzetéről, Budapest, 1997–1998. Budapest, 1998., 34.

³¹ Glatz 1997, 529.

széles körben részt vettek nemzetközi összehasonlító vizsgálatokban, főleg nemzetközi szervezetek, mint az UNESCO, nemzetközi tudományos társaságok vagy az IIASA (International Institute for Applied Systems Analysis) keretében, így gyakorlati kutatómunkában ismerték meg a világ vezető elméleteit, kutatási koncepcióit, módszereit.”³²

A rendszerváltás csak átmeneti fellendülést hozott az empirikus kutatások terén, mert idővel csökkenni kezdett az érdeklődés, s az elméleti kutatások is visszaestek. Egészében véve elmondható, a rendszerváltás óta a magyar társadalomtudományok nemzetközi tekintélye nőtt, de ez nem járt együtt az elméleti kutatások minőségének javulásával.

Ha a kutatómozgás szempontjából hasonlítjuk össze a természettudományokat és társadalomtudományokat, megállapíthatjuk, hogy az előbbi – már tudásszerkezetéből adódóan is – a magyar tudomány leginkább nemzetközi része. A kiáramlással szemben is jobban érintett – ezt elsősorban a külföldi munkaerőpiac felvevőképessége szabályozza (az Egyesült Államokban például fele annyi társadalomtudós van, mint természettudós). Ugyanakkor a társadalomtudományok nemzeti, illetve nemzetközi jellege is másként jelentkezik: a nemzetközi központok telítettebbek a munkaerő szempontjából, ráadásul Magyarországon az átmenet, a sajátos magyar viszonyok feltérképezése is fékezi a migrációt. Továbbá ezen a területen a kutatómozgás alapvető feltétele a több idegen nyelv ismerete, valamint a komparatistikába való bekapcsolódás.

1990 óta a következő részben vagy kifejezetten a társadalomtudományos kutatást elősegítő, részben vagy egészben külföldi finanszírozású kutatói, posztgraduális, illetve hallgatói ösztöndíj- és mobilitási programok létesültek:

*Atelier Magyar–Francia Társadalomtudományi Központ (2000-től)*³³

A központ 2000 novemberében alakult meg Budapesten. Alapítói: az ELTE BTK, az MTA, az Oktatásügyi Minisztérium, a Francia Külügyminisztérium és az École des Hautes Études en Sciences Sociales. Az Atelier 1992 és 1997 között tudományos központként, 1997 óta pedig társadalomtudományos doktori programként működik az ELTE BTK keretében. A beíratkozott doktoranduszok többsége a francia kormány vagy valamely más frankofón ország ösztöndíjával társadalomtudományos *co-tutelle* típusú posztgraduális képzésben vesz részt. Az Atelier legfontosabb partnerintézménye az EU kiválósági központjának minősülő párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales. A különböző társadalomtudományos módszerek elsajátítására és a társadalomtudományok közötti párbeszéd megteremtésére ösztönzi a hallgatókat.

*Fulbright Alapítvány (1990-től)*³⁴

A társadalomtudományok kiemelt területet jelentenek az alapítvány számára, az oktatói és kutatói ösztöndíjaknak több mint a fele társadalomtudományos célú. A volt ösztöndíjasok nagy része a tudományos életben marad. Az egymással való kapcsolattartásra szolgál az alumni-network, a végzett diákok internetes fóruma.

Konrad Adenauer Alapítvány (1990-től)

A kormányközi megegyezésre épülő alapítvány célja az európai integráció, valamint az európai, illetve nemzetközi politikai párbeszéd elősegítése. Kiemelt támogatási területnek tekint a politikai háttérkutatásokat, valamint a kereszténydemokrácia kutatását. Az alapítvány, melynek kooperációs partnere például a Batthyány Alapítvány és az MTA Világgazdasági Kutatóintézet, fiatal kutatóknak és politikai elemzőknek nyújt ösztöndíj-lehetőséget.

Világosság 2002/10–12

Balázs Eszter
A nemzetközi
integrálódás
módjai
a társadalom-
tudományok
területén a
rendszerváltás óta

³² Enyedi 2001, 174.

³³ <http://www.atelier-centre.hu>

³⁴ <http://www.fulbright.hu>

Sasakawa Young Leaders Alapítvány (az MTA keretében, 1991-től)

Két, illetve hároméves időtartamra társadalomtudományi ösztöndíjakat biztosít fiatal kutatóknak kutatáshoz és külföldi konferenciákon való előadói részvételhez.

Néhány példa a két- és többoldalú társadalomtudományos projektek köréből:

*Az ERCOMER-projekt (1997–1999)*³⁵

A holland–magyar társadalomtudományos projekt a Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences (NIAS), valamint a holland és a magyar oktatási minisztérium részvételével működött. Egy magyar–holland összehasonlító etnikai kisebbségi témában (Ethnic and minority issues in Hungary and the Netherlands) kutatóközpont létesült a NIAS keretében. A projekt eredményeként három konferenciát és négy workshopot tartottak, valamint megjelentettek egy könyvet.

*Az Osztrák–Magyar Akcióprogram (1990-től)*³⁶

Az osztrák–magyar társadalomtudományos projekt a két ország közötti kulturális egyezmény keretében létrejött bilaterális képzési és kutatási együttműködés. Az ösztöndíjak mellett kiemelt helyen szerepel a közös projektekre – közös kutatásra, szakembercserére, konferenciaszervezésre – való ösztönzés. Az alapítvány központi témája a projekt támogatás: „A támogatás súlypontját olyan tevékenységek képezik, amelyek témája mindkét ország és azok történelmi gyökerei aktuális fejlődési és/vagy jövőbeni fejlődési folyamatait érinti, és kétoldalú érdeklődésre tartanak számot.” A program elsősorban azoknak nyújt támogatást, akik nem elégednek meg az egyszeri kapcsolatfelvétellel, hanem hosszú távú együttműködésben gondolkoznak. A hallgatói ösztöndíjak biztosításával a program a tudósutánpótlás nemzetközi integrálódását is elősegíti.

*Balaton-rogram Társadalomtudományi szekció*³⁷

A francia–magyar államközi együttműködés keretében létrehozott mobilitási keret a társadalomtudományi kutatási projektek megvalósításához szükséges kutatócserék, az utazás és a kint tartózkodás támogatására szolgál. A hallgatói és oktatói mobilitást, franciaországi tanulmányokat, szakképzést a francia kormány évente meghirdetett ösztöndíjai teszik lehetővé.

*Collegium Budapest*³⁸

A Collegium Budapest magyarországi alapítású, nemzetközi interdiszciplináris kutatóközpont. 2000-ig hat európai ország és számos privát alapítvány támogatásával működött, 2000–2003 között EU-támogatást kap. A Wissenschaftskolleg zu Berlin és a Princetoni Institute for Advanced Studies mintájára jött létre 1993-ban. A Collegium az első IAS-típusú kutatóközpont a régióban: egyszerre szorgalmazza az interdiszciplináris, valamint a régióközi, illetve a Kelet–Nyugat tudományos párbeszédet. Ugyanakkor a legfontosabb három tematikus csoportja közül kettő társadalomtudományos (történelem, szociológia). A két- és többoldalú együttműködést szorgalmazza a különböző nemzetközi kutatóhelyekkel (pl. NIAS, Wissenschaftskolleg, CNRS, Maison des Sciences de l’Homme, a bécsi Wissenschaftszentrum stb.); az így kiépült kapcsolatokat közvetíti a térségbeli partnerországok felé. Testvérintézete működik Bukarestben (New

³⁵ <http://www.ercomer.org/research/>

³⁶ *Osztrák–Magyar Tudományos és Oktatási Kooperációs Akció Alapítvány. Jelentés az 1995–1999. évekről.* Budapest, Akció Alapítvány, Professzorok Háza, 2000.

³⁷ <http://www.om.hu/j45451.html>

³⁸ <http://www.colbud.hu>

Europe College). Háromszáz kutatóból álló hálózata lefedi egész Európát, s kisebb mértékben Európán kívül is jelen van.

A magyar tudományossággal való kapcsolattartást a magyar tudósok részidős vagy társult tagsága segíti. A Collegium elsősorban a térséghez tartozó fiatal – így többek közt a magyar – tudósoknak Junior- (pre-, illetve posztdoktori) ösztöndíjat is kínál, illetve hidat képez számukra más, külföldi tudományos intézetek felé.

2000-ben az EU az MTA öt kutatóintézete mellett még a Collegiumot minősítette kiválósági központnak; a jelenlegi hat magyar kiválósági központ közül ez az egyetlen kutatóközpont, ahol társadalomtudományos kutatás is folyik.

*Közép-Európa Egyetem (Central European University)*³⁹

A nemzetközileg elismert kutató- és társadalmelemző központ az interdiszciplinaritás, a régióköziség és a Kelet–Nyugat párbeszéd jegyében a bölcsész- és társadalomtudományok terén nyújt posztgraduális képzést. Az eleinte prágai, majd budapesti székhellyel működését több mint egy évtizede megkezdő CEU elsődleges célja a tudós- és politikus-utánpótlás biztosításával a nyitott társadalom megteremtése. A 2001/2002-es tanévig ez elsősorban a közép- és kelet-európai országokra, illetve a volt Szovjetunió utódállamaira vonatkozott, tavaly óta azonban a CEU már más kontinensek fiatal demokráciáit is bevonta az érdeklődési körébe. Mind a CEU diáksága, mind oktatói köre nemzetközi: a 2002/2003-as tanévben például 46 országból 926 diák íratkozott be a CEU által kínált programokra, s az egyetem mintegy százfős tantestülete is 25 országot képvisel. Egyszerre kötődik a magyar, az amerikai és az egységesülő európai felsőoktatáshoz, tudományossághoz. Központjainak köre is bővült: a budapestin kívül egy varsói és egy New York-i központtal is rendelkezik.

Világosság
2002/10–12

Balázs Eszter
A nemzetközi
integrálódás
módjai
a társadalom-
tudományok
területén a
rendszerváltás óta

AZ EGYES TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK NEMZETKÖZI INTEGRÁLÓDÁSI MÓDJAI AZ AKADÉMIAI KUTATÓHÁLÓZAT KAPCSOLATAINAK TÜKRÉBEN

A társadalomtudományok nemzetközi integrálódási módjairól tudományonként, sőt tudományos aldiszciplínánként kapunk betekintést, ha fellapozzuk az MTA társadalomtudományi kutatóintézeteinek és -csoportjainak éves beszámolóit,⁴⁰ valamint az 1999-ben az Akadémián lefolytatott, ún. diszciplínáviták nyomán készített bizottsági helyzetértékelő beszámolókat,⁴¹ melyek az elmúlt évtized tudományos teljesítményei között a nemzetközi kapcsolatokról is számot adnak. Elsősorban a kutatóintézeti összegzések könnyű hozzáférése, valamint az akadémiai kutatóhálózatnak a magyar tudományos életben betöltött központi szerepe miatt döntöttem úgy, hogy jelen tanulmány keretei között a kutatóhálózat nemzetközi kapcsolatrendszerének, nemzetközi integrálódási módjainak bemutatására szorítkozom. Döntésem már csak azért sem tűnhet indokolatlannak, mert az MTA tudománypolitikusai szerint is „a legtöbb szakterületen az akadémiai intézetek hordozzák a hazai tudományosság külföldi relációinak oroszlánrészét”, s ezekkel a multi- vagy

³⁹ 1995 óta a CEU a magyar felsőoktatási intézmények közé tartozik. 1996 és 1999 között az amerikai felsőoktatási politika is számos fontos elismeréssel illette: 1999 óta a Commission on Higher Education of the Middle States Association of Colleges and Schools akkreditációjának várományosa. 1998 és 2001 között az Európai Egyetemek Szövetségének (Association of European Universities) tagja, majd 2001-ben az Egyetemek Európai Szövetségének (European Association of Universities) egyik alapítója. L. <http://www.ceu.hu>

⁴⁰ *MTA társadalomtudományi kutatóintézeteinek és kutatócsoportjainak éves beszámolója, 1992–2001*. Tanulmányozásukért Johancsik Jánosnak (MTA Társadalomtudományi Osztály) tartozom köszönettel.

⁴¹ *MTA bizottsági beszámolók, MTA. Az I., a II. és a IX. osztály beszámolója*. Egyelőre kéziratban. Tanulmányozásukért Balogh Margitnak (MTA Kutatásszervezési Intézet) tartozom köszönettel.

bilaterális vállalkozásokkal nemcsak az adott intézet kutatói, hanem a felsőoktatásban, valamint a közgyűjteményeknél dolgozók is élnek.⁴²

A különböző társadalomtudományok és altudományaik adatgazdag önképének teljes körű bemutatása helyett a nemzetközi kapcsolataikra jellemző főbb tendenciák felvázolására tesztek kísérletet. Egy ilyen kísérlet ugyanakkor nem teszi lehetővé teljes értékű következtetések levonását, mivel a különböző tudományágak nagyon egyenetlenül tárgyalják a nemzetközi kapcsolatok kérdését.

A legtöbb jogtudományi diszciplína hangsúlyozza, hogy – más volt szocialista országgal ellentétben – az 1990 utáni nemzetközi integrációs lendület a korábbi évtizedek folyamatába illeszkedik, amit bizonyít, hogy számos nemzetközi jogi társaságnak már a nyolcvanas években lett magyar fiókja (pl. Magyar Kriminológiai Társaság, Magyar Büntetőjogi Társaság), s hogy a magyar kutatásokat a nyugati tudományosság a régióra nézve referenciának tekintette (pl. emberi jogok). A jogtudományok területén a nemzetközi integrálódás módjai között általánosnak mondható a nemzetközi szervezetekben betöltött tagság, nemzetközi szervezetek világkongresszusának, valamint nemzetközi konferenciáknak a hazai megrendezése (pl. a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság 1999-ben Budapesten rendezett világkongresszusa), közös tudományos rendezvények, külföldi szakmai látogatások. Egyes tudományterületek negatívumként említik a régió országaival korábban létezett szakmai kapcsolatok megszűnését (pl. az emberi jogok témájában folytatott közös kutatások), illetve felemásnak tartják a nyugati kapcsolatok megélénkülését (a kapcsolatok felületesek, intézményesített és távlati együttműködési programok híján valók). A jogtudományok bizonyos területein pedig a rendszerváltás legfőbb hozadékának nem az intézményközi kapcsolatok bővülését, hanem a kutatási tematika és módszer nemzetközi tendenciákhoz való igazodását látják (pl. polgári jogtudomány, nemzetközi jog).

A közgazdaság-tudományról készült helyzetértékelés szintén hangsúlyozza a korábbi évtizedekkel való folytonosságot: a nyugati mintákhoz való „spontán” alkalmazkodás ezen a területen már a hatvanas években elkezdődött. Ráadásul a magyar közgazdaság-tudomány eredményei – a piaci és nem piaci formák együttes jelenléte miatt – évtizedekkel a rendszerváltás előtt felkeltették a nyugati tudósok érdeklődését, s ennek következtében a magyar szerzők külföldi elismertsége és jelenléte egyértelműen hangsúlyos volt a többi szocialista országhoz képest. A helyzetértékelés a jelenlegi nemzetközi integrálódás feltételeiről ugyanakkor nagyon borúlátó: a nemzetközi tudományos munkába történő bekapcsolódási gyakorlat „a segédmunka funkciójára szorítja a térség tudósait”, és ez a folyamat, amely nem független a belső anyagi helyzet és ösztönzőrendszer romlásától, a tartós lemaradás veszélyével jár együtt. A nemzetközi fórumokon és a publikációkban „egy korábbi időszakban felhalmozott szellemi tőke értékesült”. A bajokat tetézi, hogy „a kurrens külföldi irodalom beszerzése tragikusan megoldatlan”. Ráadásul kialakulóban van a „perifériaországokra” jellemző, ún. duális struktúra, azaz a piacképesség mellett elméleti felkészületlenség tapasztalható, ami hosszú távon rontja a nemzetközi versenyképesség esélyeit. Miközben soha nem látott mértékben nyílt lehetőség külföldi tanulmányok folytatására, a közgazdaság iránt érdeklődő fiatalok számára a tudomány egyre kevésbé jelent perspektívát – a helyzetértékelés szerint legalábbis erről tanúskodik a nemzetközi konferenciákon való részvételek számának „drasztikus csökkenése”. Hasonló tendenciát sejtet, hogy a doktorjelöltek gyenge előképzettsége miatt és a megfelelő műhelyek hiányában a kutató-utánpótlás az európai helyett az amerikai modellt vette alapul. Többnyire elmondható, hogy a belső feltételek elégtelensége és az ezzel járó tudományos önbizalomvesztés miatt a magyar közgazdaság-tudomány úgy érzi, nem tudta teljes körűen kihasználni a rendszerváltás óta számára megnyíló nemzetközi integrálódási lehetőségeket.

⁴² Úgy látszik, ez az összegzés még nem számolt a tudósutánpótlásnak a nemzetközi integrációban betöltött szerepével. Az MTA társadalomtudományi kutatóintézeteinek felülvizsgálata. Áttekintés a társadalomtudományi intézetek helyzetéről és tevékenységéről az intézeti válaszok alapján. Budapest, 1993. 12.

A demográfia tudománya olyannyira súlyos krízist él át (nincs tudósutánpótlása, jelenleg mindössze két-három kutatókorosztály létezik), hogy konkrétan a tudomány nemzetközi integrálódásáról nem is esik szó.

A politikatudomány professzionalizálódása és intézményesülése a kezdetektől fogva szervesen kapcsolódott a tudományág nemzetközi szervezeteihez, kutatóhelyeihez, kutatási és oktatási programjaihoz: ez az egyetlen társadalomtudomány, melyben a tudomány intézményes feltételeinek kiépítése egyszerre zajlott a tudomány világáramába való teljes körű bekapcsolódásával.

A statisztikatudomány nagymértékben nemzetközi beágyazottságú: képviselői tagjai a különböző nemzetközi szervezeteknek (pl. Nemzetközi Statisztikai Intézet), rendszeresen vesznek részt szakmai konferenciákon, ahol elismert szerepet töltenek be, és nemzetközi szakmai folyóiratokban is publikálnak. A magyar statisztikatudomány a nemzetközi tudomány érdeklődését elsősorban az átmenet tényezőinek statisztikai elemzésével vívta ki. A tudomány sokat vár az európai integráció és a globalizáció nyomán ígérkező egységesüléstől.

A szociológia korábbi évtizedekben kiépített nemzetközi kapcsolatai a rendszerváltást követően is élénkek maradtak, különösen a „tranzitológiának” köszönhetően, mivel az átmenet iránt megélnékült nemzetközi érdeklődést a szociológia megfelelő módon ki tudta használni. Ugrásszerűen megnőtt az idegen nyelven közzétett publikációk száma. Ugyanakkor a magyar átmenet iránt megélnékült érdeklődés nem feledtetheti, hogy az elmúlt évtizedben a hazai és nemzetközi kutatási trendek sok esetben eltérőek maradtak (hazánkban továbbra is hangsúlyos maradt a szociális egyenlőtlenségek kutatása, miközben például a multikulturalitás jelenségeinek vizsgálata nem élvezett a Nyugathoz hasonló figyelmet). Akárcsak a közgazdaság-tudomány esetében, a szociológiában is csökkent az elméleti érdeklődés, amely hosszú távon lemaradást eredményezhet. A magyar szociológiának egyelőre nincs „nemzetközi kisugárzása”, s a megfelelő támogatási rendszer híján a nemzetközi konferenciákra egyre kevesebb magyar tudós tud kiutazni (l. a szociológiai világkongresszusok magyar résztvevőinek csökkenő arányát).

A néprajz az elmúlt évtized során számos olyan kutatási területet vont be az érdeklődési körébe, amely új típusú nemzetközi együttműködési formák megjelenésével járt (kulturális antropológia, amely önálló új szakként jelent meg, mentalitástörténet, nemzeti kultúrák emlékhelyeinek, szimbólumainak összehasonlítása stb.). Ugyanakkor a tudományt felemás nemzetközi jelenlét és elismertség jellemzi: miközben több neves nemzetközi szervezet, bizottság tagja (International Union of Anthropological and Ethnological Sciences, Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore (SIEF), International Society for Folk Narrative Research), a nemzetközi kapcsolattartásnak és publikációnak komoly akadályai vannak. A korábban működtetett állami csatornák megszűntek, viszont új lehetőségek nyíltak (ERASMUS-, TEMPUS-, Balaton-program): „...ebben az új feltételrendszerben néhány intézmény képes volt a nemzetközi kapcsolatok hatékony ápolására – általánosságban azonban mégis elmondható, hogy visszaesés mutatkozik a nemzetközi együttműködésben, különösen a volt szocialista országok vonatkozásában (kivéve Romániát), és erősen csökkent a magyar képviselet a nemzetközi rendezvényeken.” Többek között ezért is mondható nagy eredménynek, hogy továbbra is sikerült fenntartani a finn–magyar folklorisztikai, illetve néprajzi konferenciasorozatot, továbbá 2001-ben a magyarok szervezték a SIEF-konferenciát.

A magukat ún. nemzeti tudományként meghatározó tudományok számára a nemzetközi integrálódás másképp fogalmazódik meg, mint a többi diszciplínánál – derül ki az irodalomtudományi beszámolóból. (Itt most nincs hely a „nemzeti tudomány” fogalom legitimitásának vitatására, ugyanakkor érdemes megjegyezni: a tudományterület ilyen, eleve korlátozó definíciója értelemszerűen másodlagosnak kell, hogy tekintse a nemzetközi integrálódás kérdését.) Az ilyen tudományok eredményei – tartja a beszámoló – elsősorban a nemzeti kultúra részévé válnak, és főként a hazai tudományos és laikus közélet számára fogalmaznak meg kérdéseket. E tudományoknál a

Világosság
2002/10–12

Balázs Eszter
A nemzetközi
integrálódás
módjai
a társadalom-
tudományok
területén a
rendszerváltás óta

nemzetközi kapcsolatok problémája, a külfölddel való együttműködés és az eredmények külföldi terjesztésének gondja másként fogalmazódik meg, mint a többi tudomány esetében. Éppen ezért, csak azoknak a kutatásoknak van esélyük arra, hogy bekerüljenek a nemzetközi tudományos vérkeringésbe, amelyek összehasonlító jellegüket hangsúlyozzák, nemzetközi összefüggésekbe ágyazzák tárgyukat, szorosan követik a nemzetközileg irányadó kutatásokat – ezek a kutatások azonban kisebbségben vannak (pl. irodalomelmélet, hazai latin nyelvű szövegkiadás). A nemzetközi szakirodalmat jól ismerő új kutatógenerációtól függ a magyar irodalomtudomány nemzetközi jelenléte. Ennek megvalósulásában komoly akadályt jelent a rossz könyvtárellátottság. Hiányzik a magyar irodalomtudomány eredményeit bemutató idegen nyelvű folyóirat, melynek célja olyan kutatások közzétevése, melyek nem korlátozódnak az általános irodalomtudományi vagy összehasonlító kultúra-tudományi keretekre. Az irodalomtudományi szakterületek közül a modern filológia rendelkezik a legszorosabb és legkiterjedtebb nemzetközi kapcsolatrendszerrel.

A magyar zenetörténeti kutatás hangsúlyozottan nemzetközi beágyazottságú. Számos nemzetközi szervezetben rendelkezik bizottsággal, illetve tagsággal (pl. International Council for Traditional Music Magyar Nemzeti Bizottsága). Különböző projekteken dolgozó nemzetközi együttműködésekben munkacsoportok révén vesz részt (pl. Liszt- és Bartók-kutatás). Az Európai Tudományos Alapítvány (European Science Foundation, Strasbourg) 1998-ban indult négyéves zenetudományi projektjében is jelentős szerephez jutott. A „Musical Life in Europe, 1600–1900: Circulation, Institutions, Representation” című program irányítóbizottságában hazánkat is képviseli szakember.

A magyarországi tudomány- és technikatörténet az egyetlen olyan társadalomtudomány, mely iránt nagyobb a nemzetközi tudományos érdeklődés, mint a hazai. Külföldi konferenciákon az anyagi feltételekhez képest sok magyar tudós vesz részt rendszeresen; mindez azonban általában az egyes kutatók elismertségét jelzi, akik egyéni meghívás alapján jutnak ki. Az MTA segítséget nyújt abban, hogy a négyévente rendezett tudomány- és technikatörténeti világkonferencián magyarok is részt vehessenek. Magyarország is kedvelt helye a nemzetközi konferenciáknak, melyek a *science and technology studies* minden tárgykörét felölelik. A magyar tudósok nemzetközi konferenciákon való szereplése, valamint azok szervezésében való részvételük lényegesen nagyobb súlyt képvisel, mint a hazai tudományos életben betöltött szerepük.

A hazai neveléstudomány bizonyos keretek között már a szocializmusban is rendelkezett számottevő nemzetközi kapcsolattal: „Ezek közül jelentős a magyar IEA-tagság [International Association for the Evaluation of Educational Achievement], mely már harminc évvel ezelőtt ablakot nyitott a nálunk akkor még háttérbe szorított empirikus kutatásra és szemléletre.” IEA-kooperációban 1970 és 1998 között 11 felmérés és vizsgálat zajlott le a természettudományok, az olvasásmegértés, a fogalmazás, a matematika stb. területén. Az OECD szervezésében jelenleg két fontos komparatiztikai vizsgálat folyik: a PISA (Program for International Student Assessment) és a SIALS (Second International Adult Literacy Survey). A kilencvenes évek óta, élve a lehetőségekkel, elsősorban a tanuláselmélet és a kognitív teljesítmények mérése iránt nőtt meg az érdeklődés. A nemzetközi beágyazottság a nyolcvanas évektől meghatározó volt a pedagógusképzés, valamint az oktatásszociológiai és oktatáspolitikai kutatások és fejlesztések területén. Szintén fontosak az iskolafejlesztés, a neveléstörténet és a komparatiztika területén kialakított kapcsolatok. A hazai neveléstudomány képviselői aktívan és rendszeresen vesznek részt különböző nemzetközi szervezetek munkájában tagként vagy előadóként, illetve közös kutatásokban, oktatói tevékenységben, szakértői munkában (UNESCO, IEA, OECD, European Association for Research on Learning and Instruction, Association for Teacher Education in Europe, Világbank stb.). A hazai kutatások nemzetközileg elismertek. A viszonylag kedvező külföldi megítélés a szűkebb régióon belül relatív pozíciót jelent: „E pozíció elmarad attól, amit az oktatás erősödő nemzetköziesedése és ezen belül

Világosság
2002/10–12

Balázs Eszter
A nemzetközi
integrálódás
módjai
a társadalom-
tudományok
területén a
rendszerváltás óta

különösen az európai integrációs folyamat gyorsulása indokol. A kihívásokhoz és a szükségletekhez képest a magyar neveléstudomány nemzetközi kapcsolatrendszere és ennek intézményesülése inkább szegényesnek tekinthető. A hazai kutatásoknak és fejlesztéseknek csak töredéke folyik nemzetközi együttműködésben, a hazai kutatóknak a nemzetközi hálózaton és projektekben való reprezentáltsága a lehetőségeket nem éri el, a legfontosabb nemzetközi szervezetek munkájában a kutatói szféra rendszertelenül és esetlegesen képviseltetheti magát.”

Az alkalmazott pszichológiában a magyar szakemberek nemcsak eredményesen szerepelnek nemzetközi fórumokon, de tevékenyen részt is vállalnak nemzetközi szakmai szervezetek munkájában, vezetésében. A kilencvenes években számos európai és világrendezvénynek Magyarország adott otthont. A Magyar Pszichológiai Társaság jó eséllyel pályázott az Alkalmazott Pszichológiai Világkongresszus megrendezésére is. A magyar alkalmazott pszichológia tehát értelmjében jelen van a nemzetközi mezőnyben, de a szakmai kompetencia és a lelkesedés önmagában nem elég a jelentősebb szakmai rendezvények rendezési jogának elnyeréséhez, ehhez nagyobb súlyú állami kötelezettségvállalásra volna szükség. Ilyen célból hozták létre az Alkalmazott Pszichológiai Alapítványt, amely anyagi forrásokat teremt a szakmai kommunikáció megerősítésére.

A magyar régészet nemzetközi kapcsolatainak kiépítésében az egyetem mellett kiemelkedő szerepet játszanak a külföldi magyar intézetek, így például a Római Magyar Akadémia vagy a bécsi Collegium Hungaricum. Az Európa Tanács által meghirdetett nemzetközi pályázatok kutatási programjaihoz is gyakran keresik föl a magyar régészeket (pl. Kaleidoscope, Raphael). A nemzetközi programok közül kiemelkedő szerepet játszó regionális programokban, így az Alpok–Adria, illetve a Borostyánkő útvonal régészeti programban is részt vesznek magyar kutatók. Nemzetközi szervezetekben is jelen vannak (European Association of Archaeologists, EAA; Association Internationale pour la Peinture Antique, AIPMA stb.). Gyakran vesznek részt külföldi ásatásokon is (Franciaország, Mont Beuvray; illetve Egyiptom). A külföldi kutatók részvétele is megnőtt a hazai régészeti kutatásokban. Különösen fontosak a nemzetközi kapcsolatok a régészetet segítő természettudományos eredmények, eljárások terén. Szintén említésre méltó a külföldi magyar tematikájú kiállítások megrendezése, illetve egyre gyakoribb jelenség, hogy külföldi kiállításokhoz Magyarországról kölcsönöznek tárgyakat. A nemzetközi érdeklődésre számot tartó hazai kiállítások megrendezése egyelőre anyagi korlátokba ütközik.

A művészettörténet nemzetközi intézményhálózata alapvetően a nemzeti bizottságokon nyugszik; ezek szövetsége a CIHA (Comité International d’Histoire de l’Art), amely négyévente rendez nemzetközi kongresszust, s amelynek ellenőrzése alatt és támogatásával folyik néhány nemzetközi kutatási projekt (Bibliography of the History of Art, Corpus Vitrearum Medii Aevi, művészlexikon, informatikai program). 1998-ben megalakult a CIHA keretében az egyetemtől és gyűjteménytől független kutatóintézetek igazgatóinak részvételével a művészettörténeti intézetek nemzetközi szövetsége (Research Institutes in the History of Art). Speciális nemzetközi szervezetek tagjai a múzeumok (The International Council of Museums, ICOM), a műemlékvédelem (International Council on Monuments and Sites, ICOMOS), illetve a jelenkori művészetkutatás- és kritika (International Association of Art Critics, AICA) szakemberei.

A társadalomtudományok nemzetközi integrálódásának a diszciplínáviták nyomán kirajzolódó leggyakoribb módjai tehát a következők: külföldi szereplések és oktatás, konferenciákon előadói részvétel, közös kutatások, együttműködések, idegen nyelvű, illetve külföldi, nemzetközi lapokban megjelenő publikáció, nemzetközi kongresszus hazai megrendezése, nemzetközi szervezetekben való részvétel (tagság, vezetőségi tagság), nemzetközi, külföldi folyóiratok szerkesztőségében való részvétel, a kutató-utánpótlás ösztöndíjas külföldi képzése (nappali tagozatos hallgatói és doktoranduszképzés), tematikus, módszertani bekapcsolódás a tudományterület „világáramába”, intézményi reform (külföldi, nemzetközi modellváltás).

Világosság
2002/10–12

Balázs Eszter
A nemzetközi
integrálódás
módjai
a társadalom-
tudományok
területén a
rendszerváltás óta

Az integrálódási módok értékeléséhez kiindulópontul szolgálhatnak az 1995-ben a kutatóhálózat értékelésére felállított Akadémiai Kutatóhelyek Tanácsa (AKT) szempontjai:⁴³

- Figyelembe kell venni az ún. nemzeti tudományok és a „nemzetközileg is lábon álló”, „kemény” társadalomtudományok sajátos szempontjait.
- A külföldi szerepléseket valóságos értékükön kell mérni: a mennyiségi mutatók mellett a minőségi jellemzőket is számba kell venni.
- A nemzetközi együttműködéseknel százalékosan fel kell tüntetni, mekkora az adott kutatóhely teljesítménye, illetve hány munkatárs vesz részt a projektben.
- Meg kell határozni a projektekre fordított külföldi és hazai pénzforrások összegét.

Az AKT rendszeres mérései, a kívülálló számára nagyon impozánsnak látszó számszerűsített összegzései, melyek mindenekelőtt eredménycentrikusak és kevésbé árulkodnak az integrálódás módjairól, ellentmondani látszanak a diszciplínáviták helyenként beletörődő, védekező, néhol elkeveredett hangvételének vagy az ugyanezt a kérdést övező csöndnek.

Szintén a magyar társadalomtudományosság európai integrációs nehézségeire hívja fel a figyelmet az Integrációs Stratégiai Munkacsoport tanulmánya Magyarország EU-csatlakozásának és a kutatásfejlesztésnek a problémájáról.⁴⁴ A tanulmány mintegy általánosságban összegzi a diszciplínávitákban felsorolt nehézségeket. Az, hogy a Nyugat a kelet-európai változó valóság empirikus felméréseihez „dömpingáron” jutott hozzá, azzal a veszéllyel járhat, hogy miközben Európa egyik felének tudományossága összegzi az eredményeket és tapasztalatokat, a másik fél a tudományos élet peremére szorul. Ráadásul az Európába igyekvés pozícióharcot szült a régió országai között: „...bármennyire paradox is – írják a bevezetőben –, de európai integrációknak kulcskérdése a kelet-európai kultúra és tudomány újbóli egymásra találása. Ez teremthet lehetőséget regionális és nemzeti tradícióink őrzésére, tekintélyünket visszaadhatja a nyugat-európai polgár szemében.”⁴⁵

Világosság
2002/10–12

Balázs Eszter
A nemzetközi
integrálódás
módjai
a társadalom-
tudományok
területén a
rendszerváltás óta

⁴³ Az MTA társadalomtudományi kutatóintézeteinek felülvizsgálata. Társadalomtudományi kutatóintézetek, 1989–1994. Budapest, 1997. 5–21.

⁴⁴ Tolnai 1997.

⁴⁵ Tolnai 1997, 6.

IRODALOM

- Bakos István 1991a. A magyar felsőoktatás modernizációjának és hálózatfejlesztésének feladatairól. *Magyar Felsőoktatás*, 1. sz.
- Bakos István 1991b. A Művelődési és Közoktatási Minisztérium javaslata a PHARE 1992. évi indikatív programja kialakításához. *Magyar Felsőoktatás*, 4. sz.
- Bitszánszky Géza 1993. Visszatekintés az elmúlt három év tudománypolitikájára. *Magyar Tudomány*, 7. sz.
- Dajka Balázs 1991. A magyar felsőoktatás reformjának nemzetközi értékelése. *Magyar Felsőoktatás*, 4. sz.
- Enyedí György 2001. A társadalomtudományok százada. *Magyar Tudomány*, 2. sz.
- Galamboš Gábor – Ispánki György 2001. A TEMPUS program 11 éve. *Magyar Felsőoktatás*, 8. sz.
- Glatz Ferenc 1997. Tudományos-technikai forradalom – tudománypolitika – Akadémia. *Magyar Tudomány*, 5. sz.
- Gyaraki F. Frigyes 1999. Utunk az Európai Unió felsőoktatási közösségébe. A SOCRATES/ERASMUS programban való eddigi részvételünk tükrében. *Magyar Felsőoktatás*, 4. sz.
- Herczeg Béla 2001. Új feladatok előtt. Vincze Krisztina, a MÖB Iroda vezetője válaszol a Magyar Felsőoktatásnak. *Magyar Felsőoktatás*, 9. sz.
- Keviczky László 1996. Az 1993–1996-os időszak mérlege. Főtitkári beszámoló. *Magyar Tudomány*, 6. sz.
- Kosáry Domokos 1996a. Alapkutatás: jelen és jövő. Előnyök megnyitói. *Magyar Tudomány*, 2. sz.
- Kosáry Domokos 1996b. Felkészülten és határozottan. *Magyar Tudomány*, 6. sz.
- Kroó Norbert 2001. *Globális tudomány – nemzeti társadalom. Tudomány és társadalom. A jelen és a jövő új kihívásai.* (Stratégiai füzetek 7.) Miniszterelnöki Hivatal Stratégiai Elemző Központ.
- Lajos Tamás 1991. A Rektori Konferencia Nemzetközi Bizottságának tevékenységéről. *Magyar Felsőoktatás*, 6–7. sz.
- Soltész Péter 1991. A felsőoktatás nemzetközi kapcsolatai. *Magyar Felsőoktatás*, 4. sz.
- Tolnai Márton (összeáll.) 1997. *Magyarország EU-csatlakozása és a kutatásfejlesztés.* (Európai Tükör: Műhelytanulmányok 12.) Budapest, Integrációs Stratégiai Munkacsoport.
- V. Nagy Viktória 2001. Határtalan lehetőségek. Szent-Györgyi Albert-ösztöndíj külföldi tudósoknak. Interjú Czvikovszky Tiborral, a MÖB elnökével. *Heti Válasz*, október 5.
- Vas-Zoltán Péter (szerk.) 1986. Tudomány- és műszaki politika Magyarországon. Kutatás, fejlesztés, innováció, tudományszervezés. II. (Tudományszervezési Füzetek) Budapest, Akadémiai.
- Vizi E. Szilveszter et al. 1991. A tudományos kutatók tömeges kiáramlásának megelőzése. *Magyar Tudomány*, 6. sz.

Világosság
2002/10–12

Balázs Eszter
A nemzetközi
integrálódás
módjai
a társadalom-
tudományok
területén a
rendszerváltás óta